

ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՄԱՏՆՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սուլդուզ գաւառը գտնուում է Ուրմիոյ լճի և Քիւրդիստանի (պատմական Մարաստանի) համարեա թէ մէջտեղում. նրա սահմանները կազմում են արևելեան կողմից Քիւրդիստանի Սովուզ-բուլաղ քաղաքը իր շրջակայքով. հարաւային կողմից՝ Քիւրդիստանի Լաշան գաւառը, արեւմտեան կողմից՝ Քիւրդիստանի Ուշնի քաղաքը, հիւսիսից՝ Ուրմիայի լիճը:

Սուլդուզի հողը արգաւանդ է, ջուրը առողջարար, կլիման բարեխառն. աղգաբնակութիւնը բաղկացած է պարսիկներից, քրդերից, հրէաներից, հայերից և ասորիներից. պարսիկները կոչւում են «Ղարափափա» և մօտ 10,000 են հաշւում, քրդերը՝ 5,000, իսկ հրէաները, հայերը և ասորիները միասին մօտ 5,000:

Հայերը Սուլդուզում և նրա շրջակայքում հազիւ լինեն 1,200: Բացի միքանի հոգուց, բոլոր այդ հայերը մոռացել են իրանց մայրենի լեզուն և խօսում են թիւրքերէն և քրդերէն. դրանց բոլոր սովորութիւններն էլ պարսկական են, իսկ հագուստը՝ զուտ քրդական: Խաւարը այդ կողմերում թագաւորում է անսահման. վայրենիութիւնը կատարեալ է. զպրօցներ գոյութիւն ունեն միայն անուամբ. դասատուութիւնը բոլոր զպրօցներում էլ տեղի է ունենում անկանոն, հին, խալիֆայական ձևով. աշակերտները երբ կամենում են, այն ժամանակ են գնում դպրոց. օրինակ, 1 օր գնում են դպրոց, 3 օր չեն գնում. 5 օր գնում են, 2 չաքաթ չեն գնում. մի ամիս յաճախում են, 3 ամիս ոչ: Այնպիսին կայ, որ 1 օր գալիս է, 6 ամիս չի գալիս. իսկ երբ ուսուցիչը փորձում է ստիպել որ աշակերտը կանոնաւոր յաճախէ—հայրը գնում է գիւղի տիրոջ մօտ և ասում. «Իմ աղէն դու ես թէ նա է. տես լին է ուզում. ո՞վ է, ինչպիսի է...»: Այսպիսի պայմանների մէջ ուսուցիչը ինչ աստիճանի էլ որ եռանդոտ լինի, ոչինչ արդիւնք չի ստացուի, որովհետև աշակերտը սովորածը մոռանում է:

Հայերը Սուլղուզում ապրում են հետեւեալ գիւղերում.

		Սուլղուզի չրջակայքում.	
Նաշադէ գիւղում	54 տուն.	Դարալաք գիւղ.	24 տ.
Մահմադքեար »	25 »	Լաջ »	3 »
Ռահտանա »	9 »	Կջաւա »	3 »
Թօրուզաւա »	7 »	Թաղիապատ »	33 »
Գեօնաւա »	6 »	Սոյուլթափա »	4 »
Քեալքախտարա »	5 »	Քեալքախտարա »	7 »
Գեօլ »	4 »	Կարապերան »	6 »
Չալանա »	3 »	Սուլուղ-բուլաղ ք.	6 »
Աննա »	1 »	Միանտար ք.	19 »

Կամ թէ ուրիշ խօսքերով Սուլղուզում և նրա չրջակայքում թիւրքախօս հայերի թիւն է մօտ 1200 (միջին թիւով իւրաքանչիւր տունը կարելի է 5 հոգուց աւելի հաշուել): Թիւրքախօս հայեր կան և Սուլղուզից ոչ-շատ հեռու Բարանդուզ գաւառում, որոնք գտնւում են հետեւեալ գիւղերում*).

Բաբառի գիւղում	50 տուն	Սարգարութ գիւղ.	15 տ.
Դիզաթաքա »	40 »	Ղասըմլու »	10 »
Թումաթար »	35 »	Շէյթանաւա »	10 »
Դարբառի »	32 »	Մասալան »	10 »
Բալանիշ »	28 »	Քիւքա »	8 »
Թաղազիւղ »	25 »	Թասմալու »	3 »
Սահաթլու »	15 »		

Ուրեմն բոլորը՝ Սուլղուզում, նրա չրջակայքում և Բարանդուզում թիւրքախօս հայերի թիւն է մօտ 2700:

Սուլղուզի չրջակայքում՝ Միանտարում, Թաղիապատում, Սոյուլթափայում և Կարապերանում հարկերը քիչ են. այն է՝ իւրաքանչիւր ընտանիք պարտաւոր է վճարել տարեկան 3 «բէյար»։ ցորենի, գարու և կորեկի արդիւնքի կէսը գիւղացուին է, կէսը աղային, ծախսը և ջանքը գիւղացիներից. իսկ բամբակ և զանազան ընդեղէններ ցանելու համար իւրաքանչիւր քանաֆին (10 պուղ ցորեն ցանելու տեղ) 2 ու. Քեալքախտարա խան գիւղում աւելի քիչ է. այն է՝ ցորենի, գարու և կորեկի արդիւնքի ոչ թէ կէսն է աղային, այլ 10-ից 2-ը։ Ծախսը և ջանքը դարձեալ գիւղացուց։

Սուլղուզի գլխաւոր գիւղ Նաշադէում հարկերը շատ են.

*) Բարանդուզի հայերի թիւին վերաբերեալ տեղեկութիւնները մենք քաղել ենք պաշտօնական աղբիւրից՝ Ուրմիայի հայոց առաջնորդարանից, իսկ Սուլղուզում և չրջակայքում եղել ենք անձամբ, (Համեմ. «Մշակ» 1898 թ. №№ 149, 172):

այն է՝ ցորենի, գարու և բրնձի 2 բաժինը աղայինն է, 1 բաժինը գիւղացուն, բամբակից և ուրիշ ընդեղէններից իւրաքանչիւր թանաֆին 2 ուրլի, իւրաքանչիւր տանից իբրև հարկ 3—5 ղոան, 20—25 բէյար, 5 հաւ, իսկ ձու, իւղ, պանիր, կայն ուրբան ինքը կամենայ. կովից 2 ղոան (1 ղոանը=20 կ.) գոմէշից 3 ղոան, ձիուց 3 ղոան և այլն:

Սուլղուզի Մահմադքեար գիւղում աւելի շատ են հարկերը. ցորենի, գարու, բրնձի աւելի քան 2 բաժինն աղայինն է, 1 բաժինը գիւղացունը, բոլոր ծախսը և ջանքը գիւղացիներից բամբակը, լոբին, դերձագը կայն ցանելու սերմը և բոլոր ջանքը իրանցից, արդիւնքի կէսը էլի աղայինն է. բացի դրանից իւրաքանչիւր թանաֆին էլ 5 ղոան պէտք է վճարել. իւրաքանչիւր տանից իբրև գլխահարկ առնուում է 4 գլուխ շաֆաւ, իւրաքանչիւր ընտանիքից տարեկան 200 բէյար. այնպէս որ բոլոր տուրքերը հաշուած իւրաքանչիւր տանից օգուտ է ստանում տարեկան 300 ո. (150 թուման պարսից): Մնացած գիւղերի հարկերն էլ սրանց չափ են, մի փոքր աւել կամ պակաս զանազանութեամբ:

Գուցէ դուք, ընթերցող, վրդովուէք, տեսնելով այսքան հարկերի շատութիւնը. բայց համբերութիւն ունեցէք, սրանից աւելի սարսափելին էլ կայ. թիւրքախօս Բարանդուզ զաւառի Բաբառի-Սարգարութ գիւղերում հարկերը այնքան շատ են, որ երկրագործութեամբ պարապող համարեա թէ չը կայ. այդ 2 գիւղերի (որոնք համարեա թէ կպած են իրար) 135 տուն բընակչից երկրագործութեամբ են պարապում ընդամենը 9 հոգի. բամբակ ցանելու համար իւրաքանչիւր թանաֆից վերցնում են 3 ո., այգի տնկելու համար թանաֆից 16 ղոան. ժողովրդի մեծ մասը իր պարէնը հայթայթում է Կովկաս և Ռուսաստան պանդրխտելով կամ մշակութեամբ և այգեպանութեամբ: Այգի տընկելու համար հողը տալիս է աղան, իսկ գիւղացին 4 տարի շարունակ պէտք է չարչարուի և ծախսեր անի, մինչև որ ստացուի խաղող. յետոյ այգին կիսում են. իւրաքանչիւր տանից իբրև հարկ առնում են 9 ղոան, իւրաքանչիւր տղամարդից՝ 6 ղոան. կովից 2 ղոան, գոմէշից, էշից, ձիուց—4-ական ղոան. նաև իւրաքանչիւր ընտանիքից 3—5 հաւ, 15—20 ձու, 8—10 ղոանի ցախ և այլն. բէյար 20—30. տասը տարեկանից սկսած տղաները ենթարկուում են բէյարի (1 բէյարը արժէ 2 ղոան օրեկան). կամ թէ չէ ուրիշ խօսքերով գիւղացիները տարին 12 ամիս չարունակ աշխատում են, իսկ աղաները կլանում: Թըշուատութիւնը, աղքատութիւնը աղաղակում են բարձրաձայն. իմ այնտեղ եղած ժամանակ շատ ընտանիքներ գնաւուում էին

սովի ժամանակուայ դրութեան մէջ. այն է՝ 1 բուռ ալիւր գը-
ցում էին պղնձի եռացող ջրում և խառնում, յետոյ գցում էին
մի փոքր իւղ և քիչ եփելուց յետոյ բաժանում էին ընտանիքի
անդամներին հացի փոխարէն...

Գիւղացիները համար աւելի անտանելի է բէյարը. գիւ-
ղացուն ձրի բանացնելը կոչւում է բէյար: Գիւղացիները հա-
մարեա թէ տարուայ մեծ մասը ստիպուած են ձրի աշխատել
գիւղական աղաների համար. օրինակ, գիւղի աղան ուզում է
խանութներ ու տներ շինել, պէտք է շինեն իր հպատակ գիւ-
ղացիները՝ ձրի. պէտք է աղայի տան համար շինել սեղան,
աթոռ և այլն. պէտք է շինեն աղայի հպատակ հիւսնները՝ ձրի.
հարկաւոր է ջրել աղայի բաժին արտը—պէտք է ջրեն գիւղա-
ցիները՝ ձրի. հարկաւոր է ցախ բերել որ և է մօտիկ կամ
հեռու գիւղից—պէտք է բերեն գիւղացիները իրանց արաբա-
ներով, կտրատեն և դարսեն տեղը՝ ձրի. հարկաւոր է զիցուը
ջրաղացի քար բերել Ուրմիից՝ (80 վերստ է հեռաւորութիւնը),
պէտք է բերեն գիւղացիները իրանց արաբաներով և տեղաւո-
րեն՝ ձրի. բուրդ կամ բամբակ է հարկաւոր մանել—պէտք է
մանեն կանայք՝ ձրի. աղայի աւելի քան տասնեակ կտուրների
ծիւնը ձմեռը պէտք է սրբեն գիւղացիները՝ ձրի. հարկաւոր է
ծեծել աղայի բաժին «չալթուկը»—որը մի չափազանց տաժա-
նակիր աշխատանք է—պէտք է ծեծեն գիւղացիները՝ ձրի
ևայլն ևայլն. և այդպէս, տարուայ մեծ մասը ձրի աշխատելով
գիւղական աղայի համար յետ են մնում իրանց գործերից, կամ
թէ ժամանակ չեն ունենում փողով բանելու ուրիշի համար,
որպէսզի մի կերպ կարողանան ապրել, հայլթալթել իրանց
ասլրուտը, հոգալ զաւակների կրթութեան համար...

Բէյարից աւելի անտանելի են հայհոյանքները և միւս հա-
րըստահարութիւնները. ամեն մի մուսուլման, մանաւանդ պար-
սիկները, նոյն իսկ որ և է մահմեդականի լակոտն անգամ իրան
իրաւունք է համարում հայհոյելու հայի հաւատը, հոգին, եկե-
ղեցին, խաչը, Քրիստոսին և ուրիշ նշանաւոր սրբութիւններ.
Իսկ խեղճ թիւրքախօս հայը պատասխանել չէ կարողանում.
Երբ պատասխանում է, տանում են և կապում փայտի ու սկը-
սում ծեծել ճիպտաներով. ծեծում են մինչև «մահուան դուռը
հասցնելը», յետոյ 10—20 թուման էլ տուգանք առնում, ապա
արձակում:

Առեանգումներն ու բռնաբարումները աչքի են ընկնում
ամեն անգամ. բաւական է, որ գիւղացին դժբախտութիւն ու-
նենայ՝ գեղեցիկ կլին, հարս կամ աղջիկ ունենալու. գիւղական
աղան տեսնելով պէտք է վերջի վերջոյ տիրանայ իր ուղածին.

սկզբներում առևանգումները և իսլամացումները կատարուել են մեծ չափերով, իսկ վերջին ժամանակներս բաւականին պակասել են:

Դրանից պակաս սարսափելի չէ աղայի թշնամանալը գիւղացու հետ. վայր եկել է տարել այն գիւղացուն, որի հետ աղան կը թշնամանայ. այն ժամանակ նա կ'ուղարկի իր ծառաներից միքանիսին քրդի չորերով, կողոպտելու գիւղացու երկրագործական կենդանիներից կամ ուղղակի սպանել նրան. առաւօտեան, գողացուածի կամ սպանուածի տէրը գնում է գիւղի աղայի մօտ գանգատուելու. իսկ աղան պատասխանում է՝ «յանցաւորին բռնիր բեր, վնասդ առնեմ տամ». խեղճ գիւղացին զրտեղից բռնի յանցաւորին աղային յանձնի, քանի որ գողը կամ մարդասպանը իր՝ աղայի ծառաներն են կամ թէ հէնց ինքը՝ գիւղի աղան:

Կաշառակերութիւնը տարածուած է չափազանց մեծ չափով. սուր հոտառութեամբ ման են գալիս ամեն կողմ, որպէս ի գտնեն ամենաչնչին պատճառ՝ առնելու մեծ չափով կաշառք. և այդ որքան հնարաւոր է շատ և շուտ, որովհետեւ երկիւղ են կրում պաշտօնանկ լինելուց:

Անբարոյականութիւնը խստիւ արգելուած է և առ երես գոյութիւն չունի. բայց գաղտնի կերպով բաւականին տարածուած է. այդ տարածուելու պատճառը հէնց իրանք գիւղերի տէրերն են. բաւական է, որ որ և է կին—ինչ ազգութեան ուզում է պատկանի—բռնուեց անբարոյականութեան մէջ. կնոջ ամուսինը կամ տէրերը իրանց այդ թշնամուց՝ վրէժ լուծելու համար գնում են ու յայտնում գիւղի աղային. աղան էլ, որ այդպիսի մի բանի համար էր մնում, գաղտնի կերպով մարդ է ուղարկում կնոջ մօտ, որպէսզի գայ իր մօտ... հակառակ դէպքում սպանում է գցել խաշայի մէջ *):

Հասկանալի է, որ հարստահարուած և անպաշտպան քրիս-

*) Խաշայի մէջ գցելը մի սարսափելի բարբարոս պատիժ է, որ սովորութիւն էր մինչև վերջին ժամանակներս. Յանցաւոր կնոջը գցում էին խաշայի՝ մեծ և սև տուրակի մէջ, նախապէս կնոջ վարտիքի մէջ գցելով կատու, յետոյ խաշայի բերանը կապում էր և կինը ծեծում բարակ փայտերով. պատահում էր, որ կինը մեռնում էր խաշայի մէջ կամ ամօթից, կամ վախենալուց և կամ ճիպտի հարուածներից. իսկ եթէ չէր մեռնում, հանում էր խաշայի միջից, մազերը կտրում, նստեցնում էջի վրայ հակառակ կողմից, պոչը տրում էր կնոջ ձեռքը, երեսի մէկը ներկում էր ածուխով, միւսը մածունով և էշը պտտեցնում գիւղի կամ գիւղերի փողոցներով. իսկ ժողովուրդը շարունակ թքում էր կնոջ երեսին. կինը այդ ամենախալտառակ դրութեան չը հասնելու համար համաձայնում է գիւղի աղայի պահանջի հետ...

տոնեայ ժողովուրդը Ուրմիոյ և Բարանդուզի գաւառներում իրանց բազմաչարչար անձը ազատելու համար ընդունում են ուղղափառութիւն՝ Ռուսաստանից պաշտպանութիւն գտնելու յոյսով:

Անշուշտ ընթերցողը կը հետաքրքրուի իմանալ թէ ինչ է արել և մեր հոգևոր իշխանութիւնը իր «հօտի» համար—համարեա թէ ոչինչ. էջմիածինը ոչինչ չարեց. իսկ Թաւրիզի առաջնորդարանը 2 հոգևորականներ ուղարկեց իբրև թէ ժողովրդին պաշտպանելու և դաւանափոխութիւնների առաջն առնելու. բայց աւելի լաւ կը լինէր որ չուղարկէր ոչ ոքի, քան թէ ուղարկէր այդ տեսակներին: Ուղարկուած այդ 2 հոգևորականներից մէկը ամենից առաջ ինքը դաւանափոխ եղաւ, իսկ միւսը իր հարստահարութիւններով նպաստաւոր հող էր պատրաստում մնացածների դաւանափոխութեան համար:

Սակայն շատ բան կարելի էր անել, եթէ սրտացաւ և եռանդոտ մարդիկ գտնուէին, եթէ մեր հոգևոր իշխանութիւնը այնքան ապիկար և անընդունակ չը գտնուէր, եթէ ինտելիգէնցիան իրան նեղութիւն տար մի քիչ էլ այդ իր թշուառ եղբայրակիցների մասին մտածել. բայց մենք ո՞ւմ ենք դիմում...

ՌՈՒՍՏԱՄ